

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ PROBLEMLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.154>

QURULTAYIN ON DÖRDÜNCÜ İCLASI: TÜRK XALQLARINDA ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİNİN MÜZAKİRƏSİ

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0001-8956-6892>
huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə Birinci Türkoloji Qurultayın on dördüncü iclasında türk xalqlarında ədəbi dil probleminin müzakirəsi geniş şəkildə təhlil olunur. F.Köprülüzadənin türk ədəbi dilinin islamdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxması barədə fikirləri qədim yazılı abidələr və dialektoloji materiallar əsasında şərh edilir. Qurultayda iştirak edən alimlərin ədəbi dil, dialekt və şivələrin qarşılıqlı münasibəti, eləcə də orta q türk ədəbi dilinin mümkünlüyü ilə bağlı mövqeləri müqayisəli şəkildə təqdim olunur. Məruzə və çıxışlarda terminologiya, orfoqrafiya və sosial amillərin ədəbi dilin formalaşmasındakı rolu xüsusi vurğulanır. Nəticə etibarilə, qurultay türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və inteqrasiyası istiqamətində gələcək tədqiqatlar üçün mühüm vəzifələr müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, türk ədəbi dili, dialekt və şivələr, terminologiya, dil inteqrasiyası.

THE FOURTEENTH SESSION OF THE CONGRESS: DISCUSSION OF THE ISSUE OF LITERARY LANGUAGE AMONG THE TURKIC PEOPLE

Mahira Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the discussion of the issue of literary language among turkic peoples at the fourteenth session of the First Turkological Congress. F.Kopruluzade's views on the origins of the turkic literary

language, which he traced back to the pre-Islamic period, are interpreted on the basis of ancient written monuments and dialectological materials. The positions of the scholars participating in the congress regarding the relationship between the literary language, dialects, and vernaculars, as well as the possibility of a common turkic literary language, are presented comparatively. In the papers and speeches delivered at the congress, particular emphasis is placed on the role of terminology, orthography, and social factors in the formation of the literary language. As a result, the congress identified important tasks for future research aimed at the scientifically grounded study and integration of turkic languages.

Key words: First Turkological Congress, turkic literary language, dialects and vernaculars, terminology, language integration.

ЧЕТЫРНАДЦАТОЕ ЗАСЕДАНИЕ СЪЕЗДА: ПРОБЛЕМА ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Махира Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье подробно рассматривается обсуждение проблемы литературного языка тюркских народов на четырнадцатом заседании Первого тюркологического съезда. Анализируются взгляды Ф.Кёпрюлюзаде на доисламские истоки тюркского литературного языка на основе древних письменных памятников и диалектологического материала. В сравнительном аспекте представлены позиции участников съезда относительно соотношения литературного языка, диалектов и говоров, а также возможности создания общего тюркского литературного языка. Особое внимание уделяется роли терминологии, орфографии и социальных факторов в формировании и развитии литературного языка. В результате показано, что съезд определил важные задачи, заложившие научную основу для дальнейших исследований и интеграции тюркских языков.

Ключевые слова: Первый тюркологический съезд, тюркский литературный язык, диалекты и говоры, терминология, языковая интеграция.

Giriş/Introduction

Qurultayın on dördüncü iclası Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə 5 mart 1926-cı ildə keçirildi və burada türk dilində ilk məruzə edən Köprülüzadə oldu. O, qısa məruzəsində türk ədəbi dilinin islamdan çox-çox əvvəl mövcud olduğunu qədim yazılı abidələrə istinadən əsaslandırdı və tarixi hələ də elmə məlum olmayan Orxon abidələrinin dilinin artıq inkişaf etmiş ədəbi dil nümunəsi kimi dəyərləndirdi. Köprülüzadə həm də türk ədəbi dilinin Sasanilər dövrünə gedib çıxdığını, ən azından müsəlman erasının V əsrindən yarandığını “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər” və “Türk ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərlərində geniş bəhs etdiyindən məruzəsini qısaca söylədi. Ən qədim linqvistik mənbələri XI əsrin ən möhtəşəm abidəsi Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri ilə tutuşduraraq oğuz və qıpçaq ləhcələrinin adlarını sadaladı və onların ədəbi dilin inkişafındakı rolundan danışdı. Qaşqar və onun bölgələrində, yəni Xaqaniyə türkcəsinə daxil olan “çigil”, “yağma”, “toxsi”, “anqu”, “uyğur” dilləri isə Qərb ləhcəsinə aid olan “qıpçaq”, “emek”, “peçenek”, “balkar” dillərinin bir-birinə çox yaxın olduğunu və bunların hər birinin müxtəlif dövənlərdə fonetik, leksik, semantik, sintaktik səviyyələrdə fərqlilikləri də özündə ehtiva etdiyinin ətraflı şərhini verdi.

Natiq tarixən Orta Asiyada Xaqaniyyə türkcəsində yaradılmış “Kutadqu bilik”, “Həqiqətül həqaiq” kimi əsərləri, eyni zamanda dini kitabları da türk ədəbi dilinin ən qədim nümunələri kimi səciyyələndirdi, monqol istilasından dövründə cığatay türkcəsinin və bu dövəndə yazılmış mənbələri yüksək qiymətləndirdi və bunlardan sonra müxtəlif tarixi amillərin təsiri altında oğuz ləhcəsinin müsəlman erasının VII əsridə iki qrupa parçalandığını göstərərək dedi ki, “Şərqi oğuz ləhcəsi, yaxud “Azəri” məlum olduğu kimi, VIII əsrdən formalaşmağa başladı. Qərbi oğuz, yəni Anadolu ləhcəsinə gəldikdə isə o, hələ monqol istilasından da əvvəl ədəbi məhsullar verməyə başladı və əsr ərzində minlərlə elmi və ədəbi əsər meydana çıxardı ki, bunlar həm də ərəb və fars dillərindəki əsərlərdən geri qalmırdı” [Stenoqram, 2006:292]. F.Köprülüzadənin məruzəsi iclas iştirakçılarının böyük marağına səbəb olduğuna görə sürəklilə alqışlarla alqışlandı.

Türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi ilə bağlı tatar dilində N.Xakimov məruzə, Qabıtoy çıxış etdikdən sonra söz Berdiyevə verildi. O, Xakimovun əsassız və türkologiyanın metod və prinsipləri ilə əlaqələndirilməyən fikirlərini tənqid etdi və türk xalqlarının ədəbi dillərinin hələ kifayət qədər araşdırılmaması haqqında Samoyloviçin, professor Çobanzadənin və Köprülüzadənin fikirlərini dəstəklədi. Xakimovun türk xalqlarının ümumi dilinin olmaması ilə bağlı dəlilləri

üzərində bir qədər geniş dayanan Berdiyev dil və ləhcəni ayrı-ayrılıqda anlayışlar kimi səciyyələndirdi və leksikoloji materiallar əsasında özünəməxsus düşüncələrini söylədi.

Türk ədəbi dilinin sintaktik tərəflərinin müəyyən cəhətlərini əsas götürən Berdiyev bir sıra ritorikalarla danışdı və bu məsələ ilə bağlı türkcələrin ədəbi dillərində cüzi fərqlərin özünü təzahür etdirdiyini diqqətə çatdırdı. Başqa bir cəhəti də, yəni ədəbi dil və xalq danışığı dilinin oxşar və fərqli cəhətlərini izah edən müəllif ədəbi dilin şivə transkripsiyasının şərhini rus dilindən gətirdiyi örnəklərlə verdi. Qabıtovun ədəbi dil yaratmaq məsələsinə münasibət bildirən Berdiyev bu işdə formal yanaşmanın ixtiyari olduğunu, lakin onun müəyyən cəhətləri ilə bağlı söyləmələri mənfə qarşıladı və nətiqin nitqindən sonra bu məsələ ətrafında Xalid Səid, İbrahimov, Ayvazov, Şərəf, Gəldiyev polemik müstəvidə danışdılar və bunlardan sonra söz Samoyloviçə verildi və o türk xalqlarının danışdıqları dili ümumtürk dili adlandırmaqla onun bir neçə dialektə parçalandığını, çuvaş, yakut dillərini çıxmaq şərti ilə, qalanlarını ayrı dillər yox, türk dilinin dialekt və şivələri kimi götürərək izah etdi. Anadolu türkcəsinin 1925-ci ildə çapdan çıxan əməli qrammatikasını “Giriş” hissəsində bu məsələləri geniş şərh edən müəllif burada müəyyən cəhətlərin üstündən qısaca olaraq keçərək dedi ki, *“Üstəlik, mən hamıya bəlli olan belə bir fikir də təkrar edə bilərəm ki, başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dillərinin dialekt və şivələri bir-birinə o qədər yaxındır ki, belə yaxınlıq hətta slavyan və german qruplarına məxsus dillər arasında da yoxdur. Türk dialektologiyasında belə kəskin fərqlənmə mövcud deyil. Odur ki, hamısının olmasa da, qruplar üzrə ayrı-ayrı türk dialektlərinin birləşməsi üçün, şübhəsiz ki, kifayət qədər səmərəli nəzəri təməl mövcuddur”* [Stenoqram, 2006:294].

Nətiqin bu fikri iclas iştirakçıları tərəfindən sürəkli alqışlandı və o, sonra faktlara söykənərək vaxtilə İsmayıl bəy Qaspirali ilə bu barədə geniş söhbət etdiyini xatırladı və iclasda təkcə ədəbi dildən deyil, dialekt və şivələrdən də geniş bəhs etməyin zəruriliyini vurğuladı. Türk, özbək, qazax, qırğız, Azərbaycan türkcələrinin həm ədəbi dillərinin, həm də dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində olduğunu nəzəri cəhətdən əsaslandırdı.

Bundan sonra söz Türyaqulova verildi. O özündən əvvəl məruzə edən F.Köprülüzadənin söylədiyi fikirlərə münasibətini bildirərək ədəbi dil məsələsi ilə bağlı müəyyən məqamların ətraflı təhlilini verdi və ədəbi dil barədə danışarkən kütlələri də daha çox nəzərə almağı düşünən Səidin, İbrahimovun, Samoyloviçin ümumi fikirlərini qəbul etdiyini bildirərək dedi ki, *“Əlbəttə, mən burada mübahisə açmıram və türk dillərinin köklərinin eyni olduğunu söyləyən nətiqin müddəalarını qəbul edirəm. Lakin bununla belə, mənə elə gəlir ki, sosial*

hadisə və bir sıra sosial-iqtisadi və digər şərtlər məcmusunun məhsulu olduğu üçün dil laboratoriya şəraitində hazırlana bilməz” [Stenoqram, 2006:296]. Dillər arasında müəyyən yaxınlaşmanın baş verməyini tarixi prosesin nəticəsi kimi səciyyələndirən natiq bu cəhətdən Azərbaycan, Anadolu və türkmən dillərinin mümkünlüyünü söyləyən çıxışların hər birinin tamamilə haqlı olduğunu söylədi. Bununla bərabər, bu dillərə özbəkcəni də əlavə etmək istəyənlərin haqlı olmadıqlarını bildiren müəllif bu fikirdə olan A.Ş.Ayvazovu tənqid etdi. Azərbaycanda dərc edilən “Kommunist” qəzetinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinin müqayisəli şəkildə təhlilini verən Türyaqulov dilinin doğmalığı və yaxınlığı, yəni xalq kütlələrinə dəfələrlə anlaşıqlığı cəhətdən üstünlüyü “Molla Nəsrəddin” jurnalına verdi. Samoyloviçin ümumilikdə söylədiklərinin qanəedicisi olduğunu deyən Türyaqulovun çıxışının mətni alqışlarla qarşılandı və onun ardınca İdemkujin, Feyzi və Sevgi Bektüre tatar və türk dillərində çıxış etdilər. Cəbiyev “Kommunist” qəzetinin əməkdaşı kimi deyil, qurultay iştirakçısı kimi çıxış etməyi özünə borc bildi və qeyd etdi ki, *“Ədəbi dil məsələsi, ilk növbədə terminologiya məsələsidir və bütün çıxış edənlər bunun qeyd etməyi unudurlar. Doğrudur, çıxışından sonra yoldaş Türyaqulovla söhbət etdiyimiz zaman o da təsdiq etdi ki, ədəbi dil məsələsi terminologiya məsələsidir”* [Stenoqram, 2006:297]. “Kommunist” qəzeti ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilini tutuşduran və müəyyən fikirlər söyləyən Türyaqulova Cəbiyev öz iradını bildirdi və belə müqayisəni gülməli hesab etdi və bir sıra faktları göstərdi. “Kommunist” qəzetinin dilinin ağır olmasının, anlaşıqlı olmamasının səbəbini teleqram və materialların rus dilindən sürətli və mexaniki tərcüməsi ilə əlaqələndirdi ki, bu da Cəbiyevin özünün səhvi idi. Əslində, Türyaqulovun söylədiklərində reallıqlar əksini tapmışdı, çünki bu gün də həmin qəzet və jurnalın dilinə nəzər saldıqda görürük ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının dili canlı danışıq dilinə tam yaxın və doğmadır. Cəbiyev rus mətbuatında da “Pravda” qəzeti ilə “Krokodil” jurnalının dilinin Türyaqulov tərəfindən müqayisə edilməsinin yolverilməz olduğunu söylədi. Ədəbi dil məsələsində orfoqrafiya və terminologiyaya dair qurultayda qəbul edilən bütün metod və prinsiplərin, qətnamələrin eyni zamanda əsas kimi ədəbi dilə tətbiqinin özünü doğrultduğunu göstərdi, Şerbanın orfoqrafiya məsələsi ilə bağlı söylədiklərini obyektivlik prizması baxımından sintez etdi və onun fikirlərinin mənfi və müsbət tərəflərinin xülasəsini verdi. Türk dillərində terminlərin ərəb və farscadan alındığı şəkillərdə işləndiyini və tədricən qohum dillərin fonetik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq istifadə edilməsini Cəbiyev təqdirəlayiq hal kimi səciyyələndirdi. Avropa terminlərindən bu şəkildə istifadə etməyin əhəmiyyətli cəhətlərini çözlədi.

Türk dillərinin birləşməsi məsələsindən və vahid ortaq ədəbi dilin yaradılmasının mümkünlüyü problemindən bəhs etmək növbəti məruzəçi Ömərovun nitqinin ana xəttinin mərkəzində durdu və natiq türk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiyası əlamətlərinin ümumi cəhətlərindən danışaraq Başqırdıstan nümayəndəsinin öz çıxışında göstərdiyi tatar dili ilə başqırd dilinin heç bir ümumiliyinin olmaması fikrinə etirazını bildirərək dedi ki, *“Oxşarlıqlar çoxdur, amma başqırd yoldaşların çıxışları onunla izah olunur ki, onlar öz hüquqlarını daha mədəni, qonşularının meyllərində qorumağa çalışırlar. Lakin bu o demək deyil ki, birləşmə mümkün deyil. İndi artıq dillərin birləşməsi məsələsi növbəti vəzifəmiz kimi qoyulmalıdı. Hər halda daha az mədəniyyətə layiq millətin nümayəndəsi kimi mənim üçün bu məsələ çox mühümdür”* [Stenoqram, 2006:239]. Bakıda və digər türkdilli xalqların yaşadığı şəhərlərdə çap olunan kitabları oxumaq üçün ərəb və fars dillərini bilməyin zəruriliyini vurğulayan Ömərov bu kitabların dilinin həddən artıq əcnəbi sözlərlə yükləndiyini və sadə oxucular tərəfindən çətin anlaşıldığını əsaslı dəlillərlə sübuta yetirdi, türk xalqları üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması yollarını şərh etdi. Ömərovun bu maraqlı və məntiqli nitqinin ardınca özbək dilində Yunusov, türk dilində isə Çobanzadə çıxış etdilər və sonda ədəbi dil məsələsi ilə bağlı qətnaməni hazırlamaq üçün komissiya seçildi. Buraya aşağıdakı tərkibdəki şəxslərin daxil edilməsini təklif olundu: akademik Oldenburq, Qalimcan, İbrahimov, Ruhulla Axundov, Pavloviç, Noqovitsın, prof. Çobanzadə, prof. Samoyloviç, prof. Yakovlev, Türyaqulov, Cəbiyev, prof. Köprülüzadə, prof. Mentsel və Berdiyev. Bunun ardınca təklif olunur ki, professor Oldenburq tərkibə sədr olsun. Ədəbi türk dillərinin və dialektlərinin ortaq cəhətlərinin araşdırılması ilə bağlı məruzələri dinləyən qurultay yaxın gələcək üçün 5 maddədən ibarət vəzifə müəyyənləşdirdi ki, bunlar aşağıdakılardır:

1) Dil materiallarının toplanması və çapı, ayrı-ayrı elmi qrammatikalar və lüğətlərin tərtibi yolu ilə ayrı-ayrı dillər, ləhcə və şivələrin dərinədən, hərtərəfli araşdırılması;

2) Müqayisəli-tarixi qrammatika, müqayisəli etimoloji lüğət və türk dil və dialektlərinin təsnifi üzrə hazırlıq işləri;

3) Türkologiyaya dair biblioqrafiyasının tərtibi;

4) Türk dillərinin digər Altay və uqor-fin dillərinə münasibətinin yafəs nəzəriyyəsinin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla davam etdirilməsi;

5) Beynəlxalq miqyasda türkoloji işin müəyyən plan əsasında kollektiv iş əsasında və çap işi təmin edilməklə təşkili.

Nəticə/Conclusion

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın on dördüncü iclasında aparılan müzakirələr türk xalqlarında ədəbi dil məsələsinin elmi və metodoloji əsaslarla dəyərləndirildiyini göstərir. Qurultay iştirakçılarının çıxışları ədəbi dilin tarixi inkişafı, dialekt və şivələrlə qarşılıqlı əlaqəsi probleminin kompleks yanaşma tələb etdiyini ortaya qoyur. F.Köprülüzadə və digər alimlərin mövqeləri türk ədəbi dilinin qədim yazılı ənənələrə söykəndiyini və davamlı inkişaf mərhələlərindən keçdiyini təsdiqləyir. Terminologiya və orfoqrafiya məsələlərinin ön plana çəkilməsi ədəbi dilin normallaşdırılması prosesində vahid elmi prinsiplərin vacibliyini sübut edir. Nəticə etibarilə, qurultay türk dillərinin gələcəkdə inteqrasiya olunmuş şəkildə öyrənilməsi və ortaq elmi platformanın formalaşdırılması üçün mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı (2016). – Bakı şəhəri, 15 fevral.
2. I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı (2016). – Bakı şəhəri, 18 fevral.
3. Babayev, A. (2016). I Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya – Bakı: “Elm”. – 336 s.
4. Çobanzadə, B. (1926). Elmi və ədəbi dil məsələsi // “Maarif işçisi” jurnalı. – №5 (13). – s.28.
5. Çobanzadə, B. (1928). Yeni Türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı // “Şura kütləçisi” qəzeti.
6. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı. Stenoqram materialları Bibliografiya və fotosənədlər (2006). Ruscadan tərcümə, Ön söz və şərhlərin müəllifləri K.V.Nərimanoğlu. Ə. Ağakışiyev. – Bakı: “Çinar-çap”. – 560 s.
7. Çobanzadə, B. (1928). Yeni əlifbanın engi yutunqları və qoldaqı vəzifələrımız // “Alanqa” (özbəkçə) jurnalı. – №12.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 02.02.2026

Qəbul edilib 10.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor